

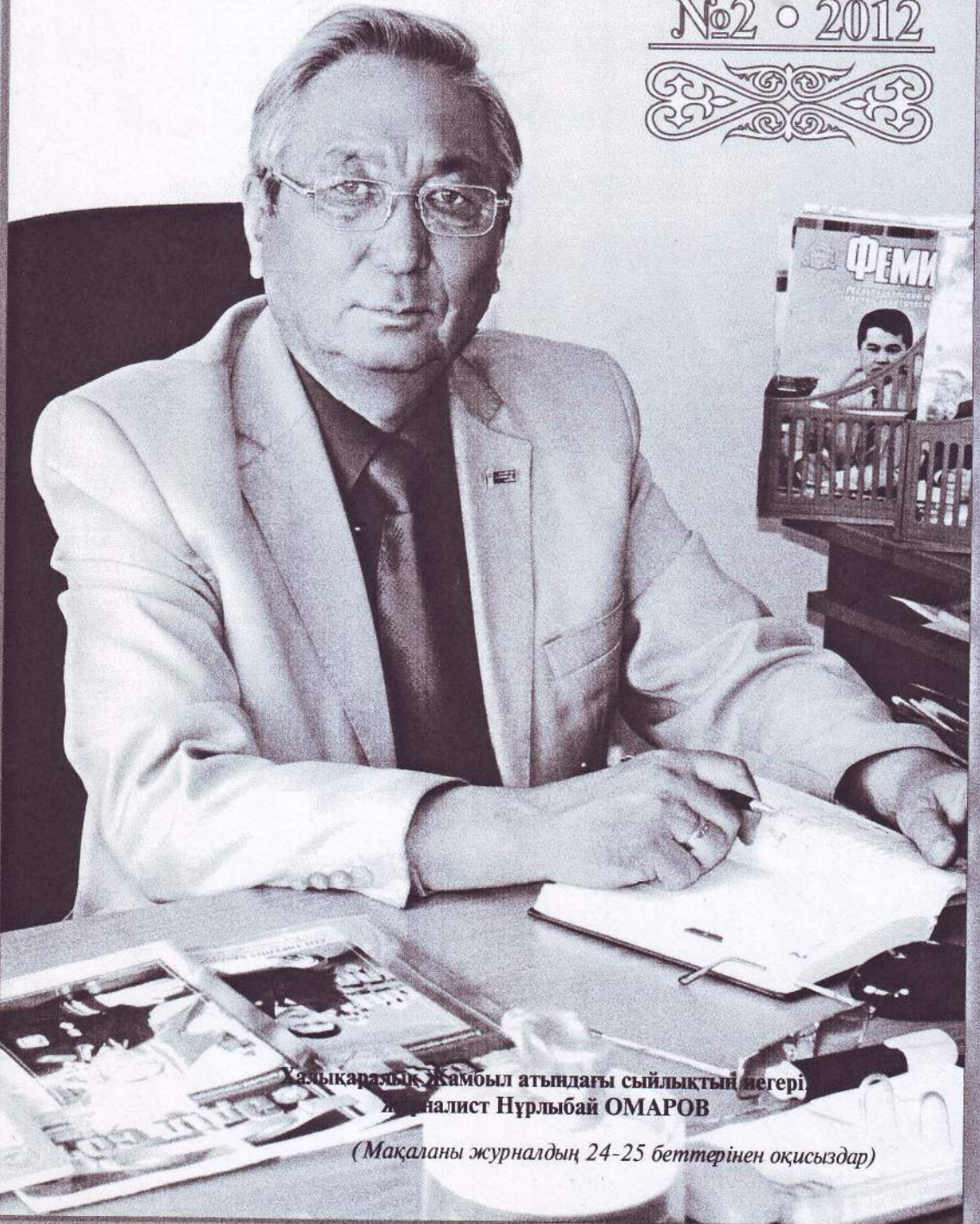
АҚЫҚАТ

ҰЛТТЫҚ ҚОҒАМДЫҚ - САЯСИ ЖУРНАЛ

www.akikatkaz.kz akikat1921@mail.ru

№2 • 2012

Халықаралық Жамбыл атындағы сыйлықтың иегері
журналист Нұрлыбай ОМАРОВ

(Мақаланы журналдың 24-25 беттерінен оқысыздар)

ЛҮПІЛІ

діктің бұзылып,
ластануы, азық-
ілігінің төмен-
ғына әсер етіп,
ры көбейе түсуде.
рігерлер жүрекке
надай жолдарын

қа қарқылдап күліңіз
теп, тыныс алу, дем
нің қалыпты соғуына

олыңыз. Ол тамыр-
ақтырады;
ыңыз;
з болса тастаңыз
когельді ішімдіктер-
кеміс және балыққа

мүлдем ұмытыңыз;
індетті түрде жейтін

адағалап жүріңіз;
т мөлшерін дәрігер-
тұрсаңыз артықтық

олдырмауға тыры-
анған кезде 5 пайыз-
фармаңыз.

көріңіз

зльдес 94 жасында
тенген.

ларли Чаплиннің – 8
иеге келгенде Чап-

106 жасында 115
яғуға ниет білдірген.
юстондық 28 жасар
арттың емшегі 120

ң кішкентайы 59
ергежейлі – Полин

іке мықын 33 сан-
і – француздық ак-
мен петроградтық
і.

Зубайда ШАДКАМ,
филология ғылымдарының
кандидаты

Этикет – тілдік бірліктердің қалыптасуына әсер етуші экстралингвистикалық фактор

Бүгінгі таңда адам дүниетанымына ерекше мән беріліп, мәдениет пен тіл сабақтастығы, мәдениет пен ұлт сабақтастығы қатынасын, жалпы адам дүниетанымының тілдегі, мәдениеттегі көрінісін зерттеудің жаңа бағыттары пайда болуда. Дәстүрлі зерттеулер мен көзқарастардың орнына жаңа, танымдық мақсатта зерттеу жүргізу мәселелері ғалымдарды ойландыра бастады. Тіл қанша зерттелгенмен, оның құпия сырлары мен жұмбағы әлі шексіз екеніне, жаңа қасиеттері, жаңа қырлары, бізге байқала бермейтін тылсым күші мен құдіреті бар екеніне тілдің тереңіне үңілген сайын көз жеткізесің. Адам күнделікті қарым-қатынас құралы ретінде қолданылатын тілдің лингвистикалық жағы, оның адам дүниетанымымен байланысы ғылымда әлі терең зерттеле қоймаған. Біз өлемді, бізден тысқары дүниені қалай қабылдаймыз, қалай түсінеміз, қалай сезінеміз, ол біздің тілімізде қалайша көрініс тапқан деген мәселелер әлі көп ізденісті қажет ететін объектілердің бірі. Біздің кез-келген ойымыз, түсінігіміз, пікіріміз бен тілегіміз, қуанышымыз бен қайғымыз тілде көрініс табатыны белгілі.

Тіл теориясы мен мәдениет теориясының тоғысуында пайда болған тіл білімі саласы лингвистикалық мәдениеттану деп аталады. Лингвистикалық мәдениеттану ғылымы тіл білімі мен мәдениеттанудың түйісуінен пайда болған, халық мәдениетінің тілдегі көрінісін зерттейтін сала. Лингвистикалық мәдениеттану ғылымының негізгі мақсаты – ата-бабалар рухани дүниесінің тілде қаншалықты көрініс тапқанын анықтау, зерттеу, талдау, көрсету, дәлелдеу. XX ғасырдың негізгі ерекшелігі – ғылымның әртүрлі салаларының өзара байланысының қарқынды дамуы. Өзара байланыстағы зерттеулердің нәтижелілігі, Ғылым салалары арасындағы мұндай синтез адамның іс-әрекеті мен қызметінің заттанған, таңбаланған нәтижелерін мәдениеттің феномені ретінде зерттеулерден көрініс табады.

Тіл – рухани күш десек, тіл және басқа да семиотикалық таңбалар арқылы адам кез-келген құбылысты қабылдап, оған баға беріп, өз көзқарасы мен ойын білдіре алады. Себебі, тіл адамды қоршаған ортадан, болмыстан, шындықтан, адам ойынан тыс болуы мүмкін

Зубайда ШАДКАМ – филология ғылымдарының кандидаты, 1998 жылдан бастап шығыстану факультетінде қызмет істейді. Жоғары оқу орны студенттеріне арналған 2 оқу-әдістемелік құрал мен ғылыми-зерттеу жұмысы бойынша дайындалған 12 ғылыми мақала және 4 тезистің (түрік тілінде) авторы.

емес. Адам дүниетанымының ерекше бір көрінісін алла атымен байланысты этикет сөздерден көруге болады. Адам өзінен биік бір күштің бар екенін әрқашан сезінген. Ол белгілі бір дінді ұстап, оған сенуден бұрын да болған. Мұсылман қауымының неше ғасыр бойы ұстанып келе жатқан діні ислам болса, сенетін, сүйенетін, жалбарынатын жалғызы – Алла түрік және қазақ тілдерінде қалыптасқан атымен байлығын тілдік этикеттерді тек діндар немесе белгілі бір дәрежеде дінге сенуші адамдар ғана емес, жас та, кәрі де, өлеуметтік, жыныстық діни ерекшеліктеріне қарамастан, күнделікті қолданады.

Алланың дидарын көрмек түгілі, елестетуге адамзаттың шамасы жетпейді. Бірақ, оның әрқашан өзімен бірге екендігін, өзіне өте жақын екендігін сезінеді. Алла өзінің бар екендігін ерекше бір құдіретімен сездіріп тұратын сияқты. Дінге сенсін, мейілі, сенбесін, кез-келген адам, алдымен, аузына Алланы алады. Қайғыда да, қуанышта да, қысылғанда да, ренжігенде де, толып жатқан өмірдің үлкенді-кішілі қалтарысты жағдайларының барлығында адам аузына алла құдай түседі. Алладан басқа еш нәрсеге сыйынбайды, дұға жасамайды, көмек сұрамайды. Адам сыйынуға жарар бір алла бар деп есептейді. Адам ұғымынша басқа жаратылыстың бәрі – Алланың құлы. Алла мінсіз. Оның адам ұғымындағы сипаты өте биік, аса зор.

Allah büyüktür [Аллаһ бүйүктүр!] (Құдай үлкен), **Allah bir** [Аллаһ бир] (Құдай жалғыз) тіркестері адам санасында неше ғасыр бұрын қалыптасса да, күні бүгінге дейін ескіріп, жоғалып қалған жоқ.

Кез-келген адам құдайға дұға етеді, жалбарынады, өзгелерге де соны үйретеді. **Allaha dua et** [Аллаһа дуа эт] – (Аллаға дұға ет! Құдайдан сұра!) немесе **Allaha yalvar** [Аллаһа ялвар!] (Құдайға жалын! Құдайға жалбарын!) тіркестерін үлкен де, кіші де көп қолданады. Түрік тіліндегі сөз этикетінің бірқатары Алла атымен тікелей байланысты. Бұл – адам дүниетанымының тілдегі көрінісі. Алланың атымен байланыстырыла айтылатын этикет сөздер барлық жағдайларда дерлік қолданылады. Мәселен, ең жиі қолданылатын этикет сөздердің бірі тобы біреуге рахмет айту, ризалылық білдіру, алғыс айтумен байланысты. Солардың ішінде жиі қолданылатындарына тоқтала кетейік. Олардың бірқатарының, тіпті барлығының дерлік қазақ тілінде баламасы бар.

Мысалы, **Allah gönlüne göre versin!** [Аллаһ гөнлүне гөре вәрсин!] (Құдай/Алла көңіліңдегіні берсін – Құдай/Алла тілегіңді берсін), **Allah manda şifalığı versin!** [Аллаһ манда шифалығы вәрсин!] (Құдай тілеуіңді/мықты денсаулық берсін), **Eyvallah** [Эйваллаһ] (Ой, рахмет), **Allah**

yardimcin olsun! [Аллаһ ярдымджын олсун!] (Құдай жәрдемшің болсын!), **Allah ne muradin varsa versin!** [Аллаһ не мурадын варса вәрсин!] (Қандай тілегің бар, құдай соны берсін!), **Allah tutuğunu altın etsin!** [Аллаһ туттуғну алтын этсин!] (Құдай ұстағаныңды алтын етсін!) тіркесінің мағынасы – қолың берекелі, шипалы болсын, ештеңеге мұқтаж болма, жүрген жеріңде бай, абыройлы бол.

Біз қарастырып отырған этикет сөздердің көпшілігінің бата, тілек-мәні бар. Өкінішке орай, күні бүгінге дейін Кеңестер Одағы кеңістігіндегі атеистік көзқарастың салдарынан бата-тілектің мазмұны діни ұғымға саяды деген түсініктен қазақ тіліндегі бата сөздердің маңызына жете мән берілген жоқ. Бірақ бұл сөздердің үлкен өлеуметтік үні, тәлім-тәрбиелік мәні бар. Адамның дүние-танымынан, ішкі сенім, жан-дүниесінен, тәлім-тәрбиесінен мол мәлімет беретін бата сөздердің өміршеңдігін уақыттың өзі көрсетіп отыр. Оны дәлелдеудің қажеті жоқ. Қазақ тіліндегі бата сөздер сөз этикеті тұрғысынан да қарастырылады. Бата беру – қазақ халқының ежелден келе жатқан ұлттық дәстүрінің, ата-бабамыздан бері үзілмей жалғасын тауып келе жатқан ұлттық этикеттің бір түрі. Қазақ халқының кез-келген салт-дәстүрінің ішкі мазмұны, өзіндік философиясымен қатар, белгілі бір жүйеге түскен, қалыптасқан, орындалу шарттары мен рәсімі бар. Бата кез-келген уақытта берілмейді, сондай-ақ, оны кез-келген адам бермейді. Батаны ел-жұртқа сыйлы, құрметті, жиналғандардың ішіндегі жолы үлкен адам береді. Бата беруші төр жақта отырады. Бата беруші қол жайып өзінің жақсы ниет білдіретін сөзін айтқаннан кейін, қол жайып отырғандар «Әумин!» – деп, бет сипасады. Бұл айтқан ізгі тілек құдайдың құлағына шалынсын, орындалсын дегенді білдіреді. Қазақ халқында ұзақ сапарға, соғысқа аттанарда, өнер жолын бастарда, басқа да өмірдегі бетбұрыс, өзгеріс, жаңа жол алдында ел ақсақалынан бата алу дәстүрі бар. Мұндай жағдайда бата сұраушы бата берушінің алдында екі алақанын жайып, жүресінен отырады. Бата сөзі аяқталғаннан кейін, бата беруші де, бата сұраушы да «Әумин!» – деп бет сипасады. Мысалы, Астан соң қонақтарына қарап: «бата етіп жібер» дегенде, айтқан ақ тілегінің соңын Сырым:

– Алты шаңырақтың іргесі ажыраспасын! Әумин! Әумин! – деп аяқтайды (Билер сөзі).

Бата көркем сөзбен де, қара сөзбен де, өлеңмен де, шешендік тілмен де айтылады. Қазақ халқында ел-жұртқа сыйлы адамдар, билер, ақын, жазушылар айтқан, сондай-ақ, халық арасында авторсыз тараған немесе белгілі бір жағдайда айтуға лайықталып, қалыпқа түскен батаның мол қазынасы бар. С. Кенжеахметұлы «Қазақтың салт-

аһ ярдымджын олсун!)
«**Allah ne muradin**
мурадын варса вәрсин!]
құдай соны берсін!),
sin! [Аллаһ туттуғну ал-
ғаныңды алтын етсін!]
ың берекелі, шипалы бол-
тма, жүрген жеріңде бай.

рған этикет сөздердің
і бар. Өкінішке орай, күні
ағы кеңістігіндегі атеистік
ата-тілектің мазмұны
түсініктен қазақ тіліндегі
з жете мән берілген жоқ,
ән әлеуметтік үні, тәлім-
ың дүние-танымынан, ішкі
тәлім-тәрбиесінен мол
әздердің өміршеңдігін
тыр. Оны дәлелдеудің
і бата сөздер сөз этикеті
лады. Бата беру – қазақ
атқан ұлттық дәстүрінің,
ей жалғасын тауып келе
бір түрі. Қазақ халқының
ішкі мазмұны, өзіндік фи-
лгілі бір жүйеге түскен,
арттары мен рәсімі бар,
ерілмейді, сондай-ақ, оны
і. Батаны ел-жұртқа сый-
дың ішіндегі жолы үлкен
төр жақта отырады. Бата
ақсы ниет білдіретін сөзін
п отырғандар «Әумин!» –
ітқан ізгі тілек құдайдың
далсын дегенді білдіреді.
арға, соғысқа аттанарда,
асқа да өмірдегі бетбу-
пдында ел ақсақалынан
дай жағдайда бата сұра-
нда екі алақанын жайып,
сөзі аяқталғаннан кейін,
зушы да «Әумин!» – деп
Астан соң қонақтарына
генде, айтқан ақ тілегінің

гесі ажыраспасын! Әумин!
йлер сөзі).

де, қара сөзбен де, өлең-
де айтылады. Қазақ халқ-
дамдар, билер, ақын, жа-
ақ, халық арасында әв-
елгілі бір жағдайда ай-
түскен батаның мол қазы-
тұлы «Қазақтың салт-

● Сөз өнері дертпен тең

дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» атты еңбегінде:
«Бата – халықтың рухани қуат алатын сенім күші.
Ол ел сенімін ақтайтын абзал азаматтарға, талапты
жастарға, көптің жүгін көтерген адамдарға немесе
үлкендер жақсы ісіне риза болған жағдайларда
берілетін ұлы адамдар мен ел ақсақалдарының ақ
тілегі, әрі өмірлік жолдамасы» – деп жазады [7,12
б.]. Аталған еңбекте батаның дастархан батасы, ақ
бата, теріс бата сияқты түрлері және қайтыс бол-
ған адамның үйінде оқылатын батаға байланысты
туған бата оқыр салты көрсетіледі. Батаның ақ бата,
ас қайыру батасы, жол батасы, наурыз батасы, ра-
мазан батасы, май батасы сияқты түрлері де бар.

Бата сөздер – ұлттық салт-дәстүр мен мәде-
ниетті бойына жинақтап қана тұрған жоқ, сонымен
қатар, ғасырлар бойы жасап келе жатқан адам
дүниетанымынан да хабар беріп, біздің ата-бабала-
рымыздың, жалпы адамзаттың тылсым бір күшке
деген сенімінен, ол киелі сөз арқылы орындалады
деген ішкі құпиясынан да хабар беретін тілдік
мәлімет.

Шабанбай Жанқұттыны бірнеше күн қонақ етіп,
көтерінде:

*Аллаңа жағам десең – азанды бол,
Ағайынға жағам десең – қазанды бол,
Халқыңа жағам десең – әділ бол,
Судай таза бол,
Жердей берік бол,
Өмірің ұзақ болсын,
Аймағың суат болсын,*

Сөзің халқыңа қуат болсын, – деп, батасын
беріп аттандырған екен (Билер сөзі). Бұл келтірілген
мысалдағы, сондай-ақ, басқа бата сөздер мазмұ-
нында кездесетін сөздердің тек құрметті, сыйлы,
абыройлы адамға ғана айтқызылуының өзі айтқан
адамның да, батаның да киесіне деген адамзат-
тың сенімін көрсетеді. Адам сөз киесіне, көзге
көрінбейтін тылсым күш киесіне әр кез сенген. Бұған
сол сенімнің жемісі ретінде пайда болған бата
сөздер мен олардың ғасырлар бойы жалғасып келе
жатуы да дәлел бола алады.

Адам басына қуаныш келсе, ол аллаға риза-
шылығын айтып, сауабын алады. Келген қуаныш-
тың берекелі болуын ұзағынан сүйіндіруін тілейді.

Allah mübarek etsin! [Аллаһ мүбарек этсин!]
(Құдай/Алла құтты қылсын!) тіркесі көбінесе отба-
сына жақсылық келгенде, қуанышты жағдайда
айтылады. Мысалы, баласы үйленіп, келін түсірген
отбасына ағайын-тума, көрші-көлем, дос-жаранда-
ры **Allah mübarek etsin!** [Аллаһ мүбарек этсин!]
(Құдай/Алла құтты қылсын!) деп тілек білдіреді.

Allah gönlüne göre versin! [Аллаһ гөңлүне
гөре вәрсин!] (Құдай/Алла көңіліңдегіңі берсін! ~
Құдай/Алла тілегіңді берсін!) тіркесі көбінесе адам-
ның ойындағы тілегі орындалсын деген мақсатпен

айтылады. Мәселен, үйленбеген жас адамға,
көңіліндегі, ойындағы адамға қосылсын деген
тілекпен осы тіркес айтылады.

Allah rahatlik versin! [Аллаһ рахатлық вәрсин!]
(Құдай тыныштық берсін!) тіркесі көбінесе жатар
кезде жайлы түн тілеу мақсатында қолданылады.

Allah toprağı kadar ömür versin [Аллаһ
топрағы кадар өмүр вәрсин!] – (Құдай топырақ-
тай көп өмір/ұзақ өмір берсін!) тіркесінің қазақ
тілінде дәл баламасы жоқ. Алғыс, бата ретінде
ұзақ өмір тілеу, риза болғандығын білдіру мақса-
тында қолданылады. Таң атып, күн шыққаннан бас-
тап, түн жамылып, ұйқыға кеткен уақытқа дейін әрбір
тіршілік иесі тынымсыз әрекет жасайды. Құдіреті
күшті Алла Тағала олардың әрқайсысына әр түрлі
өмір бағыштаған. Олардың ешқайсысы мына жал-
ғаннан қашан қош айтысатындығын білмейді. Бірақ
адамзат қашан көз жұматындығын білмегенімен,
әйтеуір, ең соңында өлімнің дәмін тататындығын
біледі. Адамзат үшін ең ауыр жағдай да, ең суық
сөз де өлім. Өлім туралы сөз болғанда түрік тілінде
айтылатын сөз этикетінің бірі
Allah geçinden versin! [Аллаһ гечинден вәр-
син!] (Құдай кешірек берсін!). Яғни, өлімді мүмкін-
дігінше алыстату, кешейілдету, соны құдайдан сұрай
беру мақсатында айтылады.

Жақсылық та, жамандық та бір алладан деп
түсінетін адам санасы, не бір жамандықтан шошын-
ғанда, адамның жан-дүниесі қаламайтын бір қылық
көргенде басына жан түршігерлік бір жағдай
түскенде, **Allah kimsenin başına getirmesin!** [Ал-
лаһ кимсенин башына гетирмесин!] (Құдай ешкімнің
басына салмасын!), **Allah vermesin!** [Аллаһ вәрме-
син!] (Құдай бермесін! (Құдай сақтасын!), **Allah
etmesin!** [Аллаһ этмесин!] (Құдай жасамасын!),
Allah düşmanuma da vermesin! [Аллаһ дүшма-
ныма да вәрмесин!] (Құдай дүшпаныма да бермесін!)
тіркестері қолданылады.

Allah eksik etmesin! [Аллаһ эксик этмесин!]
(Құдай алып қоймасын! ~ Құдай көп көрмесін!) тіркесі
басымыздағы жақсылық, байлық, барлық кетпесін
деген мағынада қолданылады. Бұл тіркесті кейбір
адамдар, отбасылар өздеріне жақсылық жасап
жүрген адамды құдай бізге көп көрмесін деген
тілек мағынасында да айтады.

Адам табиғаты қуаныш келсе, аллаға ризашы-
лығын айтады, қырсық келсе, сабыр сақтауға ты-
рысады. Түрік сөз этикетіндегі кейбір тіркестер адам
басына қиыншылық түскенде, қайғылы жағдайға
душар болғанда, сабырға шыдамдылыққа шақы-
ру үшін, сөзбен болса да, демеу болу үшін айтыла-
ды. Мысалы, **Allah ecir sabir versin!** [Аллаһ эд-
жир сабыр вәрсин!] (Құдай күш және сабыр берсін!)
тіркесі. Сабырлық, қандай жағдайда болмасын,
сабыр сақтай білу кез-келген қоғамдағы адамның

жақсы қасиеттерінің бірінен саналады. Адам алланың құлы десек, ол өз басына түскен қиыншылықтың қайсысына болмасын (ауру, дерт, қайғы-қасірет т.б.), алланың жіберген сынының бірі деп қарап, шыдамдылық көрсетіп, сабыр сақтауы керек. **Sabir acidir, amma sonu sari altin** [Сабыр аджыдыр, амма сону сары алтын] дейді түрік нақылы. Қазақ тіліндегі Сабыр түбі - сары алтын мақалына сәйкес келеді. Сабыр сақтау, сабырлы болу, өзгені де сабырлылыққа шақыра білу – адамның ізгі қасиеттерінің, мінезінің мықтылығын көрсететін қасиеттерінің бірі. Түрік тілінде сабыр ұғымына қатысты бірқатар мақал-мәтел, қанатты сөздер қалыптасқан. Солардың кейбірін келтіре кетейік:

1. **Sabir acidir, amma sonu sari altin** [Сабыр аджыдыр, амма сону сары алтын] (Сабыр ащы, бірақ соңы сары алтын).

2. **Sabir ile her iş olur** [Сабыр иле хер иш олур] (Сабырсыз ештеңе істей алмайсың).

3. **Sabir şadlık anahtarudur** [Сабыр шадлық анаhtarыдыр] (Сабыр – қуаныштың кілті).

4. **Sabir selamettir, ivmek melamettir** [Сабыр – селяметтир, ивмек – меламеттир] (Сабыр – жақсылыққа (амандыққа), асығыс – өкінішке).

5. **Sabir maksadin en kestirme yoludur** [Сабыр максадын эн кестирме йолудур] (Сабыр – максатқа жетудің ең қысқа жолы).

6. **Sabreyle işine, hayır gelsin başına** [Сабрэйле ишине, хайыр гәльсин башына] (Сабыр қылсаң ісіңе, қайыр (жақсылық) келер басыңа).

7. **Sabrin sonu selamettir** [Сабырын сону селяметтир] (Сабырдың соңы амандық).

8. **Sabirli kulunu Allah sever** [Сабырлы кулуну Аллаһ севәр] (Құдай сабырлы құлын жақсы көреді).

Allah bir [Аллаһ бир] (Құдай жалғыз) тіркесі де сабырға шақыру мақсатында, бір құдайға сен, бәрі құдайдың қолында, жақсылықты да өзі жібереді деген мағынада айтылады.

Allah ekber! [Аллаһ экбер!] (Құдай үлкен!) тіркесі құдайдың жақсылық та беретініне сен, сабыр сақта мағынасында қолданылады. Қиыншылықтан шығуыңа құдай көмектессін мағынасында айтылады. **Allah kurtarsin!** [Аллаһ куртарсын!] (Құдай құтқарсын!), **Allah yardımcin olsun** [Аллаһ ярдымджын олсун!] (Құдай жәрдемшің болсын) тіркесі де қиын жағдайға душар болғанда айтылады.

Адамды қанағаттылыққа шақыру, көп берсе, көп демей, аз берсе, аз демей, шүкіршілік ету керек дегенде, сондай-ақ, бір қуанышты оқиға болғанда, көптен қолы жетпей жүрген нәрсеге қолы жеткенде, жақын адамдар ұзақ уақыттан кейін аман есен жүздескенде, осы күнге, осы жағдайға жеткізгені үшін аллаға разымын деген мағынада

түрік тілінде **Allaha şükür!** [Аллаха шүкүр!] (Құдайға шүкір/Құдайға рахмет) тіркестерін айтады. Қазақ тілінде: **Аллаға шүкір!, Бергеніңе шүкір!, Тәубе! Тәубе!, Шүкір-шүкір!, Мың шүкір!** т.б.

Басталған я алға қойылған, ойға алған бір істің қалай аяқталары белгісіз болып тұрған жағдайда **Hayırdır inşaallah!** [Һайырдыр иншаллаһ!] (Құдай қаласа жақсылық болар!) тіркесі айтылады.

Адам бұл жалғанның табалдырығын өте пәк тап-таза, кіршіксіз күйде аттайды. Сол пәктігімен ғұмыр кешу, тазалықты сақтай білу, ең соңғы күніне дейін күнесіз жүру, пәк күйінде жан тапсыру тірі пенденің қолынан келе қоймайды. Адам өзін күнәһар сезінгенде және біреу қайтыс болғанда, оның артында қалғандары ол пенденің тірі кездегі жаман істері болса бір алланың өзі кешірім жасар деген ниетпен **Allah günahlarını affetsin!** [Аллаһ гүнаһларыны аффэтсин!] (Құдай күнәларын кешірсін!) тіркесін айтады. Түріктерде қолданылатын **Allah dört gözden ayırmасын!** [Аллаһ дөрт гөздән айырмаасын!] (Құдай төрт көзден айырмаасын!) тіркесі әке-шешен аман болсын деген тілек мағынасында қолданылады. Қазақ тілінде Төрт көзі түгел деген тұрақты тіркесі бары бәрімізге мәлім. Кеңесбаевтың Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігінде бұл тіркестің мағынасы: «Бәрі көз алдында, тұтас» деп түсіндірілген. «Мысалы, Балаларым мен келіндерім сендер де жым-жырт, момын жүріп күтіңдер! Болмаса мынау ағайынның төрт көзі түгел отыр ғой міне, «көл» де маған. (М. Әуезов)» [115136.]

Кез-келген адам ет пен сүйектен жаралған пенде. Ол діндар адам болмаса, жай кезде құдайды есіне де, тіліне де алмауы мүмкін. Ал, сол пенде қорыққанда, тарыққанда, бір пәлеге душар болғанда, апатқа ұшырағанда, еріксіз бір пана іздеп бастайды. Өзінің әлсіз, шарасыз екенін түсінеді. Осындай жағдайда төңірдің есімін тілге тиек ете бастайды. Оған жалбарына бастайды. **Allah taala!** [Аллаһ Таала!] (Құдай ең ұлы!), **Allahim!** [Аллаһым!] (Құдайым-ай / Құдайым-ау) тіркестері адамның аузына бірінші түсетін сөздер. Қазақ тілінде: **Астапыралла!, Алла сақтасын!, Алла-ай!, Жасаған-ай!, Құдай-ай!** т.б.

Кейде бір шындықтың түбіне жете алмағандық болмаса, біреудің шындықты айтуын қалаған кезде де, бір құдай бар болса, шындықты айтар деген сеніммен **Allah için söylesin!** [Аллаһ ичин сөйлесин!] (Құдай үшін айтсын!), тіркесі қолданылады. Біреуді айтқан сөзіне сендіре алмағанда, өзінің шын айттып тұрғанын дәлелдей түсу үшін **Allah seni inandirsin!** [Аллаһ сени инандырсын!] (Құдай сені сендірсін!), **Allah için!** Аллаһ ичин! (Құдай үшін), **Allah bilir!** Аллаһ билір! (Құдай біледі), **Vallah!** [Валлаһи!] (Оллаһи-биллаһи!) тіркестерін қолдана

şükür! [Аллаха шүкүр!] рахмет) тіркестерін айта-
ға шүкір!, Бергеніңе
!, Шүкір-шүкір!, Мың

ылған, ойға алған бір істің
болып тұрған жағдайда
[Һайырдыр иншаллаһ!] болар!) тіркесі айтылады.
(табалдырығын өте пәк,
аттайды. Сол пәктігімен
ақтай білу, ең соңғы күніне
күйінде жан тапсыру тірі
оймайды. Адам өзін күнә-
у қайтыс болғанда, оның
пенденің тірі кездегі жа-
таның өзі кешірім жасар
’i günahlarını affetsin!

зәтсин!] (Құдай күнеларын

ы. Түріктерде қолданыла-

ayrmasın! [Аллаһ дәрт

дай төрт көзден айырма-

ман болсын деген тілек ма-

ы. Қазақ тілінде Төрт көзі

кес бары барімізге мәлім.

нің фразеологиялық сөзді-

насы: «Бәрі көз алдында,

«Мысалы, Балаларым мен

жым-жырт, момын жүріп

ағайынның төрт көзі түгел

ған. (М. Әуезов.)» [11,513 б.]

ен сүйектен жаралған пен-

маса, жай кезде құдайды

уы мүмкін. Ал, сол пенде

а, бір пәлеге душар бол-

да, еріксіз бір пана іздей

шарасыз екенін түсінеді.

ірдің есімін тілге тиек ете

іна бастайды. **Allah taala!**

ұлы!), **Allahim!** [Аллаһым!]

у) тіркестері адамның аузы-

ы. Қазақ тілінде: **Астапы-**

зын!, Алла-ай!, Жаса-

и.

нің түбіне жете алмағанда,

дықты айтуын қалаған кез-

лса, шындықты айтар де-

n söylesin! [Аллаһ ичин

йтсын!], тіркесі қолданыла-

з сендіре алмағанда, өзінің

елдей түсу үшін **Allah seni**

инандырсын!] (Құдай сені

Аллах ичин! (Құдай үшін),

ір! (Құдай біледі). **Vallah!**

аһи!) тіркестерін қолдана-

● Сөз өнері дертпен тең

ды. Мұнда да адам дүниетанымындағы алланың құдіретті күш екендігі, оның алдында кез-келген пенденің өтірік айтуға дәті бармайтындығы үлкен рөл ойнап тұр. Иманды адам өзінің жасаған қылықтарының жақсы, мейлі, ол жаман болсын, мейлі, оны жасырын жасасын, мейлі, ашық жасасын, бәрі аллаға белгілі екеніне әрқашан көзі жетіп отырады. Не істесек те, не ойласақ та, Алла бәрін біліп тұрады деген сенім көп адамның көкірегінде бар.

Атадан балаға мұра ретінде беріліп отыратын тіл байлығын әр ұрпақ өз керегінше бағалап, сұрыптап, керек жеріне кейбір өзгерістер жасап, келесі ұрпаққа қалдырады. Зерттеу жұмысында қарастырылған алла атымен байланысты тілдік этикеттер де бір күннің жемісі емес, ғасырлар бойы жасап, ұмытылмай, жоғалмай, ескірмей, өз мәні мен күшін жоймай, бүгінгі күнге келіп отыр. Бұл адамның өзінен үлкен құдіреті күшті бір дүние бар екендігіне деген сенімнің де ғасырлар бойы жоғалмауының тілдегі көрінісі. Адамның аллаға деген сенімі өте зор және сол сенім адамға жұбаныш пен сабырлық алып келеді. Алланың рақымына деген адам үміті ешқашан жойылған емес. Адам сол сенімнен күш-қуат алады. Біз алла атымен байланысты жасалған тіркестердің сөз этикетіне қатыстыларына, яғни, жағымды эмоция тудыратындарына, жақсылық, ізгілік тілеу мақсатында айтылғандарына ғана тоқталдық.

Түрік және қазақ тілдеріндегі сөз этикетіне талдау жасау барысында кейбір этикет тілдік бірліктердің қарым-қатынас кезінде қолданысқа енуіне және қолданыстан шығуына қоғамдық құрылыстағы өзгерістердің де себепші болатындығына көз жеткіздік. Мысалы, Кеңес Одағы кезінде ресми орындарда қазақ тілінде ең жиі қолданылатын қаратпа сөздер жолдас пен азамат болды. Бұл сөздер Қазан төңкерісінен кейін қолданысқа енгізілген орыс тіліндегі товарищ, гражданин сөздерінің қазақша баламасы. Гражданин көне славян тіліндегі горожанин – қала тұрғыны (житель города) сөзінен шыққан. XVIII ғасырдан бастап бұл сөз қоғамның, мемлекеттің толыққанды мүшесі деген мағынада қолданыла бастады. Товарищ – дүние, мүлік, зат, мағынасын беретін tavar деген түрік сөзінен шыққан. Бұл сөздің негізгі мағынасы – саудадағы серіктес, кейін дос, жолдас мағыналарымен толыққан. XIX ғасырда Ресейде құрылған марксистік ұйым мүшелері бір-бірін товарищ деп атап, кейіннен, кеңестік дәуірде кеңінен қолданыла бастады. Жолдас сөзінің апеллативтік қызметін көрсететін мысалдарды сол кезеңде жарық көрген, я болмаса, кеңестік дәуір кезіндегі оқиғаларды баяндайтын кез-келген көркем әдебиеттен кездестіруге болады. Мысалы,

– Тоқтаңыз, жолдас! Қайырылығыз! (Ж. Аймауытов).

– Жоқ, лейтенант жолдас, сіз ғафу етіңіз, мен осы арада қалуым керек (І. Есенберлин).

Кезінде ресми қарым-қатынас барысында белсенді апеллатив қызмет атқарған бұл сөз Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейінгі уақытта бұрынғыдай жиі қолданылмайтын болды. П. Дүйсембекова «Қазақ ресми-іс қағаздар тілі» атты еңбегінде: «Кеңес Одағы ыдырап, жаңа заман басталғалы «жолдас» қаратпасынан бас тарттық. Ресми жағдайда да, салтанатты жиындарда да бұрынғыдай жолдас, жолдасстар қаратпасы айтылмайтын болды. Бірақ 10 жылдан астам уақыт өтсе де, бір бойында ресмилік те, сыпайылық та, бейтараптық та, эмоциялық та, құрмет те, ызғар да бар жолдас қаратпасына балама табылған жоқ. Бұған дейін қазақ лексикасының пассив қорына айналған ханым, мырза сөздерін қайта қолдана бастадық. Бірақ бұл сөздер ресми іс-қағаздар тілінде ғана емес, басқа жағдайларда да жолдас сөзінің орнын ауыстыра алмай отыр. Себебі ханым – ханның әйелі, мырза – өмірдің, бектің, байдың өзі немесе баласы деген ұғым санамызда қалып қойды. Сондықтан, біз оны қазіргі жағдайда жолдас сөзін қолданғандай, кез-келген әлеуметтік топ өкіліне қарата қолдана алмаймыз. Мырза, ханым сөздері бұрынғы қазақ қоғамында белгілі бір әлеуметтік жіктің ғана өкіліне қарата айтылғандықтан, қазір шетелдік, әсіресе, капиталистік елмен қарым-қатынас барысында және үлкен бір мекеме, ұйым жетекшісіне, фирма директорына, аты белгілі тұлғаларға қызметтік хат жазғанда еркін қолданамыз да, басқа жағдайда кібірткітей береміз» – деп жазады [12,181 б.].

Қазақ тілінде де, түрік тілінде де көршілес мемлекеттермен араласудың немесе тіл үстемдігінің сөз этикетіне өзіндік әсері болғандығын байқауға болады. Түркия мемлекетінің географиялық жағдайына, теңіз жолының молдығына және елде туризмнің барынша дамығандығына байланысты, шет елдермен тығыз байланысы орнатылған, шетелдіктер көп келіп-кететін мемлекеттердің бірінен саналады. Шетелдік әйел адамға **madam** [мадам] қаратпасы, ал, шетелдік ер адамға **mösyö** [мосью] қаратпасы қолданылады.

Қазақ дәстүрінде баланы еркелетудің, оған қарата сөйлегенде сөздің экспрессивтілігін күшейтудің бала есіміне -жан, -тай, -ай, -қан, -кен, -қай, -кей -ын, -ін, -ш сияқты қосымшаларды қосып айту тәсілі, бала есімін қысқартып айту сияқты амал-тәсілдері бола тұра, кейбір адамдар орыс тілінің амал-тәсілдерін қолданады. Қазір кейбір ата-аналар, баланың туыстары мен әлпек-ағалары, сондай-ақ, көршілері мен жақын-жұрағаттары, достары бала есіміне орыс тілінің кішірейткіш мәнді суффиксін қосып айтуды дағдыға айналдырған. Бұл ауылдық жерге қарағанда, қалалық жерде дағдыға айналған құбылыс. Мысалы, Айдананы – Айданка,

Айжанды – Айжанка, Жанатты – Жанночка, Қайратты – Қайратик, Нұрланды – Нурик, Нурланчик деп қолданады. Бұл орыс тілінің ұзақ уақыт доминант тіл ретінде қолданылуының, орыс халқымен қоян-қолтық араласудың нәтижесі. Сондай-ақ, күнделікті қолданып жүрген этикет тілдік бірліктердің бірқатары орыс тілінен тікелей аудару жолымен жасалған. Мысалы, С приездом! – Келуіңізбен!, Добрый вечер! – Қайырлы кеш!, Добрый день! – Қайырлы күн!, Доброе утро! – Қайырлы таң!, С днем рождения! – Туған күніңізбен!

Қазақ және түрік тілдеріндегі этикет тілдік бірліктердің қалыптасуына тілдің ішкі заңдылығы, халықтың менталитеті мен салт-дәстүрі, мәдениеті ғана емес, одан басқа да, қоғамдық құрылыс, елдің географиялық жағдайы, көршілес тілдер, тіл саясаты, діни сенімі т.б. да көптеген факторлар әсер етеді. Бұл факторлардың белгілі бір этикет тілдік бірліктің қолданысқа енуіне, сондай-ақ, қолданыстан шығуына да өзіндік әсері болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 2000. – 400 с.
2. Воробьев В. В. Лингвокультурология. Теория и методы. – М.: Издательство РУДН, 1997. – 331 с.
3. Сыздықова Р. Сұхбаттасу мәдениеті // Сұхбат. – 1990. – №2. – 16-31 бб.
4. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высшая школа, 1989. – 107 с.
5. Томанов М., Сайрамбаев Т. Қазіргі қазақ тіліндегі қаратпалар. – Алматы, 1980. – 52 б.
6. Hengirmen M., Koc N. Turkce ogreniyoruz 1. – Ankara: Engin, 1983. – 165 s.
7. Кенжеахметұлы С. Қазақтың салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. – Алматы: Ана тілі, 1984. – 80 б.
8. Сыздық Р. Сөз құдіреті. – Алматы: Санат, 1997. – 224 б.
9. Серль Дж. Что такое речевой акт // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986. – Вып.17. – С. 151-169.
10. Қазақ тілі. Энциклопедия. – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 512 б.
11. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
12. Дүйсембекова Л. Қазақ ресми іс-қағаздары. – Алматы: Ана тілі, 2005. – 208 б.

The article contains information about the extra-linguistic factors influencing formation of etiquette units of language by giving Kazakh, Turkish examples.

ӘЖІМДЕРДЕ ДЕ СЫР БАР

Адамның бет-әлпетіне қарап мінез-құлқын, сыр-талғамын, көңіл-күйін, ең әрісі денсаулығын аңғаруға болады екен. Мысалы: беттегі әжім, сызықтарға қарап, ол адамның қай жері сырқаттанатынын, қандай ауруға бейім екендігін байқауға әбден болады. Әжім неғұрлым айқын болса, диагнозды да соғұрлым дәл қоюға болады. Әжімдерді өзіңізден тапқанмен, ауырмауыңыз мүмкін. Бірақ, сеніңіз, бұл сызықтар сізді алдамайды, сол кеселге бейім екендігіңізден хабар беріп тұрады. Демек, ауруыңыздың алдын алуға мүмкіндік бар, дер кезінде сақтанбай, кейін өкініп қалмаңыз.

1. Қабағыңыздың үстіндегі әжім жүрегіңізде ақау барлығын білдіреді. Дереву дәрігерге барып, жүрегіңізді тексертіңіз!

2. Маңдайдағы әжім ой еңбегімен айналысатын адамда, не бір қатты күйзелістен кейін оңала алмай, үнемі іштей өзін-өзі жегідей жеп жүретін адамда болады.

3. Кеңсіріктегі әжім ылғи қапаланып, өмірге ырза болмай жүретін адамда кездеседі. Сондай-ақ қуық, зәр жолдарында кесел бар дегенді білдіреді.

4. Бет ұшы мен танау арасындағы сызық әйелдерде жатырының, ал еркектерде бүйрегінің төмен түскенін хабарлап тұр.

5. Сол жақ шықшыл пен ауыз арасындағы әжім аяқ-қолдарыңыздың қан айналысы бұзылғанын білдіреді.

6. Тамағыңыздағы сызықтар тері астында, тіндерде ақау барлығын сездіреді.

7. Сол жақ езудегі әжім күлегештіктің белгісі емес, асқазан ауруларының салдары.

8. Ерін мен иек арасындағы «Юпитер әжімі» деп әдемі аталатын сызық іш қату (геморрой), бауыр ауруынан хабар береді.

9. Оң жақ езудегі сызықты көңілділіктің белгісі деп түсіну қате ұғым. Бұл әжім ас қорыту мүшесінің әлсіздігінен, не сол мүшенің қызметінің бұзылуынан пайда болады.

10. Еріннің үстіңгі жағындағы әжімдер мінезі ауыр, тұйық адамдарда, не ашушаң, шорт мінезділерде кездеседі. Мұндай әжімдері бар адамдардың ащы ішек, тоқ ішектері дұрыс жұмыс істемеуі мүмкін.

11. Бүйрегінде ақауы бар адамдардың көзінің астында әжімдер пайда болады.

12. Көздің бұрышындағы әжімдер мейірімділіктің ғана белгісі емес, өт жолдарында ауруы болуы мүмкін.